

IRQIM VA IRIM-SIRIMGA OID OGOHLANTIRISH, TAQIQ VA BASHORAT NUTQIY JANRLARINING PRAGMATIK VAZIFALARI

Xidirova Mahfuza

Filologiya fakulteti katta o'qituvchisi, DTPI

Boboqulov Shokirjon Toirjon o'g'li

DTPI instituti Filologiya fakulteti

Xorijiy tillar va adabiyot kafedrası 4-kurs talabasi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada irqim va irim-sirimga oid ogohlantirish, taqiq, bashorat, duo va qarg'ish shaklidagi nutqiy janrlar pragmatik jihatdan o'rganiladi. Tadqiqotda asosiy e'tibor xalq ertaklarida bunday gaplarning qanday vazifa bajarishiga qaratiladi. Maqolada irim-sirimga oid nutqiy birliklar odamlar orasidagi munosabatni boshqaruvchi, xavfni oldindan bildiruvchi, axloqiy chegarani ko'rsatuvchi va jamoa tajribasini avlodga yetkazuvchi vosita sifatida tahlil qilinadi. Material sifatida "Yoriltosh", "Zumrad va Qimmat", "Bo'ri bilan echki", "Uch og'a-ini botirlar" va boshqa xalq ertaklaridagi qisqa epizodlardan foydalaniladi. Tadqiqotda diskursiv tahlil, pragmatik tahlil, nutq aktlari tahlili, semantik guruhlash va qiyosiy talqin usullari qo'llanadi. Natijada taqiq va ogohlantirishlar ertakda faqat qo'rqitish uchun emas, balki to'g'ri xulqni shakllantirish uchun ishlatilishi aniqlanadi. Bashorat va duo esa qahramon kelajagini ma'naviy jihatdan belgilovchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

Kalit so'zlar: pragmatika, irim-sirim, ogohlantirish, taqiq, bashorat, nutq akti, diskurs, xalq ertagi, madaniy xotira.

KIRISH

Har bir xalqning kundalik hayotida ayrim gaplar oddiy xabar vazifasida emas, balki ogohlantirish, taqiq, duo yoki bashorat sifatida ishlaydi. Bunday gaplar ko'pincha irim-sirim va irqim bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, "yomon gap aytma", "duo ol", "qarg'ish tegmasin", "kechasi borma" kabi birliklar xalq ongida ma'lum tajriba va ehtiyotkorlik

bilan bog‘langan. Bu gaplar ilmiy qoida shaklida emas, lekin ijtimoiy muloqotda kuchli ta’sirga ega. Shuning uchun ularni pragmatik jihatdan tahlil qilish muhimdir.

Pragmatika tilning hayotdagi ishlashini o‘rganadi. Gapning ma’nosi faqat lug‘aviy mazmun bilan chegaralanmaydi. Gapning kim tomonidan, kimga, qayerda va nima maqsadda aytilgani ham muhimdir. Irim-sirimga oid nutqiy janrlarda bu holat yanada yaqqol ko‘rinadi. Chunki bunday gaplarda aytuvchi ko‘pincha tinglovchini biror harakatdan qaytaradi, uni xavfdan saqlaydi, unga yo‘l ko‘rsatadi yoki kelajak haqida ishora beradi.

Xalq ertaklari bunday nutqiy janrlarni tahlil qilish uchun qulay manbadir. Ertaklarda hayotiy tajriba badiiy voqea orqali beriladi. Qahramonning yo‘lga chiqishi, sinovdan o‘tishi, sehrli predmet bilan uchrashishi yoki yomon kuchdan qochishi jarayonida ko‘plab ogohlantirish va taqiqlar uchraydi. Bu birliklar voqeani harakatga keltiradi. Qahramon ogohlantirishni qabul qilsa, odatda maqsadiga yetadi; inkor qilsa, qiyinchilikka duch keladi.

Maqolaning asosiy maqsadi irim-sirimga oid ogohlantirish, taqiq va bashorat janrlarining ertak matnidagi pragmatik vazifasini aniqlashdan iborat. Maqolada bunday birliklar “qo‘rquv ifodasi” sifatida emas, balki ijtimoiy tajriba, tarbiya, axloqiy nazorat va muloqot strategiyasi sifatida ko‘riladi. Shu orqali o‘zbek folkloridagi kichik nutqiy birliklarning katta ma’no yuklashi ko‘rsatiladi.

Tadqiqot mavzusi o‘zbek tilshunosligi va folklorshunosligi uchun amaliy ahamiyatga ega. Chunki irim-sirim bilan bog‘liq gaplar hozirgi og‘zaki muloqotda ham uchraydi. Ertaklardagi qadimgi shakllarni tahlil qilish bugungi nutq madaniyatida ham bunday birliklarning nima uchun yashab kelayotganini tushunishga yordam beradi.

ADABIYOTLAR SHARHI

M. M. Baxtinning nutqiy janrlar haqidagi qarashlari ushbu tadqiqotning nazariy asoslaridan biridir. Baxtin har bir soha va vaziyat o‘ziga xos nutq shakllarini yaratishini ta’kidlaydi. Ogohlantirish, taqiq, duo, qarg‘ish va bashorat ham xalq muloqotida takrorlanib keladigan barqaror shakllar sifatida ko‘rilishi mumkin. Shuning uchun ertakdagi bunday birliklar alohida tahlil obyekti bo‘la oladi (Bakhtin).

Austinning nutq aktlari nazariyasi irim-sirimga oid gaplarning ta'sirini tushuntirishda juda qulaydir. Masalan, "tegma" deyilganda faqat ma'lumot berilmaydi, balki tinglovchi harakatdan qaytariladi. "Duoyimni olding" deyilganda esa ijtimoiy-ma'naviy ruxsat va qo'llov beriladi. Demak, bu gaplar til yordamida bajariladigan harakatlardir (Austin).

Grice nazariyasida yashirin ma'no va muloqotdagi nazarda tutilgan mazmun muhim o'rin tutadi. Irim-sirimga oid gaplarda ham ko'pincha yashirin ma'no kuchli bo'ladi. "Yomon joyga borma" degan gapda nafaqat joy haqidagi xabar, balki xavf, tajriba, kattalar so'zini eshitish va o'zini himoya qilish ma'nolari mujassam bo'ladi (Grice).

Anna Wierzbicka turli madaniyatlarda til va muloqot bir xil ishlamasligini ko'rsatgan. Uning madaniyatlararo pragmatika haqidagi qarashlari o'zbekcha irimiy nutqni tushuntirish uchun muhim. Chunki "duo", "qarg'ish", "olqish", "taqiq" kabi birliklar o'zbek madaniy kontekstida alohida hissiy va ijtimoiy kuchga ega (Wierzbicka).

O'zbek folkloriga oid tadqiqotlarda ertaklar xalqning dunyoqarashi, axloqiy mezonini va badiiy xotirasini saqlovchi janr sifatida talqin qilinadi. T. Mirzayev va hammualliflar tomonidan tayyorlangan "O'zbek folklori" darsligi bu jihatdan asosiy manbalardan biridir. Mazkur manba ertakdagi obraz, motiv va janr xususiyatlarini tushunishda yordam beradi (Mirzayev et al.).

Mahmud Sattorning "O'zbek udumlari" kitobida xalq urf-odatlarini va ishonchlari haqida ma'lumotlar berilgan. Bu asarda udum va ishonchlar xalq hayotining ajralmas qismi sifatida ko'rsatiladi. Tadqiqot uchun ushbu manba irim-sirimning kundalik turmush va muloqot bilan bog'liq tomonlarini aniqlashda foydalidir (Sattor).

Obidjon Turdaliyev irim-sirim bilan bog'liq til birliklarining nazariy asoslarini o'rganib, ularning etnografik jarayonlar bilan aloqasini ko'rsatadi. Bu fikr maqola uchun muhim, chunki ogohlantirish va taqiq janrlari ham faqat til birligi emas, balki xalq tajribasi va madaniy kodini saqlovchi vosita sifatida namoyon bo'ladi (Turdaliyev).

Abd va AlMamoory badiiy matnlarda superstitionni psixo-pragmatik yondashuv orqali tahlil qilgan. Ularning tadqiqotida irimiy tasavvurlar nutq aktlari, implikatura va psixologik idrok bilan bog'langan. Bu yondashuv ertak qahramoni ruhiy holati va nutqiy harakati orasidagi aloqani tushunishda foydalidir (Abd and AlMamoory).

Denisenko superstitionni kommunikativ hodisa sifatida talqin qiladi va bunday birliklar odamlar xatti-harakatini shakllantirishda ishtirok etishini ko'rsatadi. Bu qarash mazkur maqolaning bosh fikriga yaqin: ertakdagi irimiy ogohlantirishlar qahramonni boshqaradi, tinglovchini esa tarbiyalaydi (Denisenko).

METODOLOGIYA

Maqolada sifatga asoslangan matn tahlili qo'llandi. Avvalo xalq ertaklaridan irim-sirimga yaqin bo'lgan ogohlantirish, taqiq, bashorat, duo va qarg'ish shakllari ajratildi. Ajratilgan birliklar alohida so'z sifatida emas, balki butun vaziyat bilan birga ko'rib chiqildi. Chunki pragmatik tahlilda gapning o'zi bilan birga aytuvchi, tinglovchi, vaziyat va natija ham muhimdir.

Diskursiv tahlil yordamida har bir ko'chirma ertak voqeasi ichida joylashtirildi. Qaysi gap voqeani boshlashi, qaysi gap sinovni kuchaytirishi, qaysi gap yakuniy xulosaga xizmat qilishi aniqlashtirildi. Bu usul ogohlantirish va taqiq janrlarining ertak tuzilishidagi o'rnini ko'rsatdi.

Nutq aktlari tahlili orqali ko'chirmalar kommunikativ maqsadga ko'ra guruhlariga ajratildi. Ogohlantirishda xavf oldindan bildiriladi; taqiqda ma'lum harakat man etiladi; bashoratda kelajakdagi oqibat aytiladi; duo va olqishda qahramonga ijobiy kuch beriladi; qarg'ishda esa salbiy baho va jazo ma'nosi kuchayadi.

Semantik guruhlash usuli bilan birliklar mazmuniga qarab tartiblandi. Masalan, xavf bildiruvchi birliklar, ezgulikni qo'llovchi birliklar, yomonlikni jazolovchi birliklar va sirli kuchga murojaat qiluvchi birliklar alohida ko'rib chiqildi. Bu guruhlash tahlilni aniqroq qilishga yordam berdi.

Qiyosiy talqin usuli bilan turli ertaklardagi o'xshash nutqiy vaziyatlar solishtirildi. Ona ogohlantirishi, ota duosi, kampir maslahati, sehrli chaqiriq va yovuz obraz qarg'ishi o'zaro qiyoslandi. Natijada bunday birliklarning umumiy pragmatik belgisi tinglovchi harakatini boshqarish ekanligi aniq ko'rindi.

TAHLIL VA MUHOKAMA

Tahlil ko'chirma + oddiy tahlil + muhokama tartibida berildi. Ko'chirmalar qisqa shaklda keltirildi va asosiy e'tibor nutqiy janrning vazifasiga qaratildi.

Manba: “Bo‘ri bilan echki” ertagi

Ko‘chirma: “Echki bolalariga: begona ovoz eshitilsa, eshik ochilmasin, deb tayinlaydi.”

Oddiy tahlil: Bu ko‘chirma ogohlantirish va taqiq janrining sodda ko‘rinishidir. Ona bolalarning harakatini oldindan cheklaydi.

Muhokama: Pragmatik vazifa himoya qilishdir. Taqiq bolalarni qo‘rqitish uchun emas, balki xavfni tanitish uchun aytiladi. Eshik ochish yoki ochmaslik ertak voqeasida hayotiy natijaga ega bo‘ladi. Shu sababli gap perlokutiv kuchga ega.

Manba: “Yoriltosh” ertagi

Ko‘chirma: “Qahramon xavf paytida toshga murojaat qilib, ochilishini so‘raydi.”

Oddiy tahlil: Bu yerda sehrli chaqiriq janri mavjud. So‘z yordam so‘rash, ishonish va najot kutish vazifasini bajaradi.

Muhokama: Muhokamada ko‘rinadiki, ertakda so‘z voqea ichida faol kuchga aylanadi. Qahramonning gapini oddiy nutq deb bo‘lmaydi. U sirli kuch bilan muloqot qiladi. Bu xalq tafakkurida so‘zning muqaddas va ta’sirchan kuchi borligini bildiradi.

Manba: “Uch og‘a-ini botirlar” ertagi

Ko‘chirma: “Ota yo‘lga chiqqan o‘g‘illariga yaxshi niyat va nasihat beradi.”

Oddiy tahlil: Bu ko‘chirmada duo, maslahat va ruxsat janrlari birlashgan. Ota nutqi o‘g‘illar uchun axloqiy yo‘l xaritasiga aylanadi.

Muhokama: Duo xalq madaniyatida yo‘l ochuvchi ijobiy so‘z sifatida qabul qilinadi. Pragmatik jihatdan ota gaplari farzandlarni o‘zini tutishga, halol bo‘lishga va xavfdan ehtiyot bo‘lishga undaydi. Bu nutq voqeaning keyingi sinovlariga tayyorgarlik yaratadi.

Manba: “Zumrad va Qimmat” ertagi

Ko‘chirma: “Zumrad odobli so‘z aytadi, kampirning gapini tinglaydi va yaxshi natijaga erishadi.”

Oddiy tahlil: Bu holatda odobli javob va maslahatni qabul qilish ko‘rsatilgan. Gapning pragmatik kuchi tinglash madaniyatida namoyon bo‘ladi.

Muhokama: Ertakda yaxshi soʻz va yaxshi xulq bir-biriga bogʻlanadi. Zumradning muvaffaqiyati faqat mehnat bilan emas, balki toʻgʻri nutq va hurmat bilan ham izohlanadi. Bu irimiy maʼnoda “olqish olgan odamga omad keladi” degan xalqona xulosaga yaqin.

Manba: “Zumrad va Qimmat” ertagi

Koʻchirma: “Qimmat qoʻpol javob beradi va oxirida noxush oqibatga duch keladi.”

Oddiy tahlil: Bu yerda qoʻpol nutq salbiy pragmatik belgi vazifasini bajaradi. Qimmatning gapi uning ichki sifatini ochadi.

Muhokama: Muhokamada qoʻpol soʻzning ertakdagi jazosi koʻrinadi. Qimmatning nutqi muloqot meʼyorini buzadi. Ertak esa bu buzilishni irimiy oqibat orqali koʻrsatadi. Tinglovchi uchun xulosa oddiy: yomon soʻz yomon natija olib keladi.

Manba: “Susambil” ertagi

Koʻchirma: “Yoʻlga chiqqan hayvonlar bir-biriga ishonib, birgalikda harakat qilishga kelishadi.”

Oddiy tahlil: Bu koʻchirmada vaʼda va kelishuv janri koʻrinadi. Toʻgʻridan-toʻgʻri irim-sirim kam boʻlsa-da, jamoa soʻzi va umumiy niyat muhim vazifa bajaradi.

Muhokama: Pragmatik tomondan birgalikda aytilgan soʻz guruhni birlashtiradi. Xalqona dunyoqarashda yaxshi niyat va hamjihatlik omadga olib boradi. Bu holat irimiy fikr bilan ijtimoiy tajriba orasidagi yaqinlikni koʻrsatadi.

Manba: “Qizil qalpoqcha”ning xalqona talqinlariga yaqin ogohlantirish motivi

Koʻchirma: “Ona bolaga yoʻlda toʻxtamaslik va begona bilan gaplashmaslikni tayinlaydi.”

Oddiy tahlil: Bu motiv koʻplab xalq ertaklarida uchraydigan ogohlantirish janriga yaqin. Gapning maqsadi bolaning xavfsizligini taʼminlashdir.

Muhokama: Ushbu motiv oʻzbek ertaklaridagi ona ogohlantirishlari bilan oʻxshash. Taqiqning buzilishi voqea tugunini yaratadi. Demak, ertaklarda ogohlantirish nutqi nafaqat tarbiya, balki syujetni harakatlantiruvchi vosita hamdir.

Koʻchirmalar tahlili shuni koʻrsatadiki, ogohlantirish va taqiq janrlari ertaklarda eng faol pragmatik birliklardan biridir. Ular koʻpincha xavfli vaziyatdan oldin keladi. Shuning

uchun ularni “oldindan berilgan signal” deb atash mumkin. Agar qahramon bu signalni to‘g‘ri qabul qilsa, voqea ijobiy tomonga yuradi; qabul qilmasa, sinov kuchayadi.

Bashorat va duo janrlari esa qahramon kelajagini ma’naviy jihatdan belgilaydi. Duo ijobiy kutilma yaratadi. Qarg‘ish yoki yomon so‘z esa salbiy kutilmani kuchaytiradi. Ertaklar bu orqali nutqning mas’uliyatini o‘rgatadi. Har bir so‘zning javobi bor degan xalqona qarash badiiy voqea orqali mustahkamlanadi.

Irim-sirimga oid birliklarda nutq ishtirokchilarining mavqei muhim. Ona, ota, kampir, chol, dono obraz yoki sehrli mavjudot aytgan gap oddiy qahramon gapidan kuchliroq eshitiladi. Chunki bunday obrazlar xalq tajribasini ifodalaydi. Ularning ogohlantirishi nafaqat shaxsiy fikr, balki avlodlar tajribasi sifatida qabul qilinadi.

Tahlil natijalariga ko‘ra, bunday janrlar to‘rt vazifani bajaradi: himoya qilish, boshqarish, baholash va bashorat qilish. Himoya qilish vazifasi xavfdan saqlashda ko‘rinadi. Boshqarish vazifasi qahramon harakatini yo‘naltiradi. Baholash vazifasi yaxshi va yomon xulqni ajratadi. Bashorat qilish vazifasi esa kelajakdagi oqibatni oldindan sezdiradi.

Shu sababli irim-sirimga oid nutqiy janrlarni eskilik qoldig‘i sifatida cheklab qo‘yish to‘g‘ri emas. Ular xalqning hayotiy ehtiyojidan tug‘ilgan muloqot shakllaridir. Bu shakllar ertaklarda bolaga tushunarli, esda qoladigan va hissiy ta’sirli ko‘rinishda beriladi.

XULOSA

Maqolada irqim va irim-sirimga oid ogohlantirish, taqiq, bashorat, duo va qarg‘ish nutqiy janrlari pragmatik jihatdan tahlil qilindi. Tahlil natijasida bunday birliklar xalq ertaklarida faqat badiiy bezak emas, balki voqeani boshqaruvchi va tinglovchiga ta’sir qiluvchi muhim vosita ekani aniqlandi. Ogohlantirish va taqiq xavfni oldindan bildiradi, duo va olqish qahramonni qo‘llab-quvvatlaydi, qarg‘ish esa salbiy xatti-harakatni jazolovchi ma’no hosil qiladi.

Tadqiqotda qo‘llangan pragmatik tahlil, nutq aktlari tahlili va diskursiv yondashuv orqali irim-sirimga oid gaplarning uch asosiy tomoni ko‘rsatildi. Birinchidan, bu gaplar aniq vaziyatga bog‘liq. Ikkinchidan, ular tinglovchining harakatiga ta’sir qiladi.

Uchinchidan, ular xalqning axloqiy va madaniy tajribasini saqlaydi. Demak, bunday birliklar til, madaniyat va tarbiya kesishgan joyda paydo bo‘ladi.

Maqolaning yangiligi shundaki, irim-sirimga oid ogohlantirish va taqiq janrlari alohida nutqiy harakat sifatida tahlil qilindi. Avvalgi tadqiqotlarda irim-sirim ko‘proq etnografik yoki leksik birlik sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, bu maqolada ularning ertak diskursidagi muloqot vazifasi ochib berildi. Kelgusida ushbu yo‘nalishda marosim nutqi, bolalar folklori va zamonaviy kundalik muloqotdagi irimiy gaplarni ham qiyosiy o‘rganish mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abd, Safa Naji, and Salih Mahdi Adai AlMamoory. "A Psycho-Pragmatic Study of Superstition in Literary Texts." *Journal of Language and Linguistics in Society*, vol. 4, no. 3, 2024, pp. 11-25. DOI: 10.55529/jlls.43.11.25.
2. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. 2nd ed., Harvard University Press, 1975.
3. Bakhtin, M. M. *Speech Genres and Other Late Essays*. Translated by Vern W. McGee, edited by Caryl Emerson and Michael Holquist, University of Texas Press, 1986.
4. Denisenko, A. V. "Cognitive and Discursive Characteristics of Speech-Genre Forms of Russian Superstitions." *RUDN Journal of Language Studies, Semiotics and Semantics*, 2025.
5. Geurts, Bart. "First Saying, Then Believing: The Pragmatic Roots of Folk Belief." *Mind & Language*, vol. 36, no. 5, 2021, pp. 774-794.
6. Grice, H. P. "Logic and Conversation." *Syntax and Semantics*, edited by Peter Cole and Jerry L. Morgan, vol. 3, Academic Press, 1975, pp. 41-58.
7. Mirzayev, T., Sh. Turdimov, M. Jo‘rayev, J. Eshonqulov, and A. Tilavov. *O‘zbek folklori: Darslik*. Toshkent, 2020.
8. Sattor, Mahmud. *O‘zbek udumlari*. Cho‘lpon, 2007.
9. Turdaliyev, Obidjon Sodiqjon o‘g‘li. "Irim-sirim bilan bog‘liq til birliklarining o‘rganilishining nazariy asoslari va ularning tahlili." *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 3 June 2023, pp. 1118-1133.

10. Wierzbicka, Anna. Cross-Cultural Pragmatics: The Semantics of Human Interaction. 2nd ed., De Gruyter Mouton, 2003.
11. Zumrad va Qimmat: O‘zbek xalq ertaklari. Nashrga tayyorlovchi Irodabonu Avvalboyeva, Yurist-media markazi, 2019.